सुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं तथा । नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ । ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् । दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः । शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् । पताका नायका दिव्या मर्त्यावापि दशोद्धताः। युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते । महात्मानो बधं प्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो । एकाङ्कोदेव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः । दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड़ितीतरे । मिश्राणि ख्याताख्यातानि । अन्यः प्रतिनायकः पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीतीहामृगः यथा कुसुमशेखरविजयादि"

ईहावृक पु० ईहाप्रधानो वृकः । (नेकडियावाघ) ईहामृगे ।

ईहित त्रि० ईह क्त । १चेष्टिते २अपेलिते भावे क्त । ३उद्योगे ४चरिते न । "समीहितार्थसिद्धिःस्यात्" तन्त्रम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

उ-शब्दे भ्वादि०अक०आ०अनिट् । अवते औष्ट । उवे ओता ओषीष्ट ओष्यते औष्यत । अवनम् उतः । "उवे अम्ब सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति" ऋ०१०,८६,७।

उ अव्य० उ-क्विप् न तुक् । १सम्बोधने २कोपवचने, ३अनुकम्पायां, ४नियोगे (अवधारणे) "उमेति मात्रा तपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" कुमा० । "उदुष्य देवः सविता स, वाय" ऋ०२,३८,१ । "उपो रुरुचे युवतिर्न योषा" ऋ० ७,७७,१ । "वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्त इति" बृह०उ० । "एष उ एवासाधु कर्म्म कारयति तम्" श्रुतिः ५अङ्गीकारे ६प्रश्ने च" हेमच० ७पादपूरणे । अतति सातत्येन तिष्ठति अत-डु । ८शिवे पु० । स्वरूपार्थे कारः उकारोऽपि शिवे "अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयार्थकः" इति ओमित्यस्य अवयवार्थनिरूपणे पुरा० । उशब्दात् स्वरूपार्थे कारः । उकारः । पञ्चमस्वरे । स च उत्तानुदात्तस्वरितभेदेन प्रथमं त्रिधा पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः कारतकारानुत्तरस्तु ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि प्रत्येकं प्रागुक्तभेदषट्कात् अष्टादशविधः । तस्य वर्णस्य कूण्डलिनीरूत्वादिनाध्येयत्वमुक्तम् कामधेनुतन्त्रे यथा "उकारं परमेशानि । विदुः कुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवं सदाऽमलम् । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम्" तन्त्रान्तरे अकारोकारमकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादशकलात्मकार्कमण्डलरूपेण अकारस्य, षोड़शकलात्मकचन्द्रमण्डलरूपेण उकारस्य, दशकलात्मकवह्निमण्डलरूपेण च मकारस्य ध्येयत्वोक्त्या अभेदोपचारात् षोड़शकलात्मके, ९चन्द्रमण्डले च तत्र मकारान्तस्यैव तन्नामतेति बहवः । उ, इत्यस्य एकाज् निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा तेन अचि परे न सन्धिः । उ-उमेशः" सि०कौ० । "एष उ वासाधुकर्म्म कारयति तम्" श्रुतिः । स चचादिगणीयः ।

उकानह पु० पीतरक्तवर्णे कृष्णरक्तवर्णे च घोटके । हारा०

उकार पु० उ-स्वरूपार्थे कारः । १उस्वरूपे वर्णे । "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च" मनुः । २महेश्वरे च उशब्दे उ० ।

उक्त त्रि० वच-दुहा०गौण कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते १तादृशे जने । "अनुक्तेनापि वक्तव्यं सुहृदा हितमिच्छता" नीतिः "तथेत्युक्ता च सा देवी" पुरा० गौणकर्मासमभिव्याहारे तु मुख्ये कर्मणि क्त । २कथिते वाक्यादौ ३शक्त्याबोधिते "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च" । स्मृतिः "उक्तार्थानामप्रयोगः व्या०प० । भावे क्त कथने न० । "सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना" माघः । ४एकाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री मेदि० "उक्तात्युक्ता तथा मध्येति" वृत्त०र०केचिदत्र "उक्थात्युक्थेति पठित्वा उक्थाशब्दस्तदर्थे इत्याहुः । उक्तश्च प्रायेण अभिधाशक्त्या बोधितार्थ एव । "प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते" भर्त्तृ० । शक्तिः कारकशक्तिरित्यर्थः ।

उक्ति स्त्री वच-भावे क्तिन् । कथने । "अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः" मुक्ता० । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाकोवाक्यम्" छा०भा० २शब्दशक्तौ च "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" अमरः ।

उक्थ न० वच-थक् । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये "स्तोत्रे "इन्द्राय नन मर्मयोक्थानि च ब्रवीत नः" ऋ०१,८४,५ । "उक्था-